

INTELEKTINĖS NUOSAVYBĖS TEISIŲ DOKTRINOS

Mindaugas Kiškis

Mykolo Romerio universiteto
Socialinės informatikos fakulteto
Elektroninio verslo katedros docentas
socialinių mokslų daktaras
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Tel. (+370 5) 271 45 71
El. paštas: mindaugas@irii.lt

Straipsnyje analizuojamos istoriškai svarbiausios tradicinės, taip pat šiuolaikinės intelektinės nuosavybės teisių filosofinės doktrinos, siekiama atskleisti intelektinės nuosavybės teisių tikslus ir paskirtį, išanalizuoti teorijų įtaką teisėkūrai ir teisei taikyti.

The article revises traditional historically significant, as well as modern philosophical doctrines of intellectual property rights, emphasizes the social goals and purposes of intellectual property rights, weights up the impact that philosophic doctrines have on intellectual property legislation and interpretation thereof.

Įvadas

Teisių nustatymas ir gynimas su valstybės institutų pagalba visada nėra ir negali būti savitiksliis. Tiek pirmąkart bendruomenėje, tiek šiuolaikinėje visuomenėje jis yra motyvuotas socialinių gėrių, kuriuos reprezentuoja atitinkamos teisės. Ypač nuosavybės teisės istoriškai buvo suteikiamos atlyginant už indėlį į visuomenės galios ir socialinės bazės išplėtimą, siekiant efektyvaus išteklių valdymo, kultūrinio dominavimo ir panašiai. Šiuolaikinėje visuomenėje teisių turėjimas suponuoja ir turimas atitinkamas pareigas – nuo bendrų pareigų – nepažeisti kitų teisių turėtojų teisių (t. y. teisės derinti su kitų subjektų teisėmis) iki konkrečių pareigų, pavyzdžiui, pareigos mokėti mokesčius nuo teisių objekto ver-

tės. Šiuolaikinė teisės teorija net ir pačią teisę apibrėžia subjektyvių teisių ir pareigų vienviene [20, p. 126].

Nuosavybės teisių į intelektinę nuosavybę (t. y. intelektinės nuosavybės objektą – informaciją), kuri gaunama kaip intelektinių ir kūrybinių pastangų rezultatas, pripažinimas yra pateisinamas remiantis įvairiomis priežastimis. Dauguma jų yra panašios ar net analogiškos bendram nuosavybės teisių pagrindimui [5, p. 24–29]. Nustatant teises iš esmės siekiama įtvirtinti socialinius gėrius, kurių siekiama ir kuriems užtikrinti jos turi tarnauti. Nuosavybės ir intelektinės nuosavybės teorijos nustato ir teisių turėtojo pareigų gaires – visų pirma nustatydamos suvaržymus veiksams, kurie prieštarauja pačiam socialiniam gėriui,

kurio siekiama nustatant subjektyvias teises, taip pat siekdamas, kad teisės būtų panaudojamos pagal paskirtį ir nekeltų grėsmės kitiems socialiniams gėriams. Dėl šių priežasčių intelektinės nuosavybės teisės, kaip santykinai jaunos ir sparčiai besivystančios teisės šakos, doktrinos (filosofinis pagrindimas) yra ypač svarbios. Intelektinės nuosavybės teisių doktrinos (filosofinis pagrindimas) turi būti atskaitos taškas vertinant naujas intelektinės nuosavybės teisių reguliavimo iniciatyvas, ypač – nustatant, kokiam socialiniam gėriui jos reikalingos, ar jos nepažeis kitų socialinių gėrių, ilgalaikių visuomenės socialinės, ekonominės ir kultūrinės plėtros interesų. Pasitaiko nemažai atvejų, kai savanaudiškais tikslais spekuliuojama, prisidengiant intelektinės nuosavybės teisių absoliutumu, pažeidžiamumu ir pan., tuo sukeliant ilgalaikę didelę žalą viešiesiems socialiniams interesams ir kitų asmenų subjektinėms teisėms [12]. Deja, šios spekuliacijos nesvetimos ir teismų praktikoje. Viena iš jas skatinančių priežasčių yra ta, kad nėra specialios literatūros intelektinės nuosavybės teisių teorijų tematika, todėl šio straipsnio tikslas – išanalizuoti pagrindines intelektinės nuosavybės teisių teorijas ir atskleisti jų reikšmę šiuolaikinei intelektinės nuosavybės teisei.

Temos ištirtumas Lietuvoje yra mažas. Temą iki šiol nagrinėjo tik pats autorius [21, p. 23–25], taip pat doc. dr. V. Mizaras [16, p. 38–48]. Autoriaus ankstesnis darbas šia tema apsiribojo vadovėline medžiaga, V. Mizaras temą nagrinėjo iš esmės per autorių teisių ir vokiškosios intelektinės nuosavybės teisės doktrinos prizmę, daugiausia sutapatindamas prigimtinių teisių

ir ekonominę teoriją. V. Mizaras nenagrinėja epistemologinės teorijos ir doktrinų, pagrindžiančių kitas nei autorių teisės intelektinės nuosavybės teises.

Straipsnis parengtas stažuojantis Arizonos valstijos universiteto Sandra Day O'Connor teisės koledže pagal JAV vyriausybės Fulbright programą.

Klasikinės intelektinės nuosavybės teisių teorijos ir modernios kryptys

Intelektinės nuosavybės teisės jurisprudencija tradiciškai skiria tris intelektinės nuosavybės teisių teorijas [5, p. 36–37]:

- Prigimtinių teisių teoriją;
- Ekonominę (utilitarinę) teoriją;
- Asmenybės tautos (moralinę) teoriją.

Santykiškai jauniausia intelektinės nuosavybės teisių teorija, atsiradusi ir ypač išplėtotą XX a. paskutiniame dešimtmetyje, yra epistemologinė teorija, pabrėžianti intelektinės nuosavybės teisės kaip žinių apsaugos nuo nusavinimo ir jų maksimalaus panaudojimo bendriems visuomeniniams tikslams mechanizmą [14]. Epistemologinė teorija pabrėžia žinių prieinamumą (A2K¹), jų svarbą ir būtinybę panaudoti naujiems kūriniais ir inovacijoms. Prie šios teorijos plėtros ypač prisidėjo prof. Lawrence Lessig, taip pat Atviro kodo ir Kūrybinių bendrumų visuomeniniai judėjimai [8, p. 47–63]. Deja, Lietuvoje epistemologinė teorija yra mažiausiai pažinta ir labiausiai svetima Lietuvos intelektinės nuosavybės teisėkūrai ir jurisprudencijai.

¹ Žinių prieinamumas anglų kalba dažnai žymimas santrumpa A2K (*Access to Knowledge*); šios idėjos pagrindu susiformavo ir aktyviai veikia A2K visuomeninis judėjimas (žr. http://en.wikipedia.org/wiki/Access_to_Knowledge_movement)

Ekonominė (utilitarinė) teorija ir epistemologinė teorija šiuo metu santykinai yra svarbiausios, t. y. daro didžiausią įtaką šiuolaikinei intelektinės nuosavybės teisėdaraui, teisei taikyti ir teisės jurisprudencijai. Šios teorijos yra gausiausiai pagrįstos empiriniais tyrimais [2, p. 182–264; 18]. Be minėtų teorijų, yra ir kitų, kurios iš esmės pabrėžia jungtinius pagrindinių teorijų elementus ar jų dalis. Visos šios svarbiausios teorijos nagrinėjamos išsamiau.

Prigimtinė intelektinės nuosavybės teisės teorija

Prigimtinė intelektinės nuosavybės teisės teorija iš esmės artima prigimtinei nuosavybės teisės teorijai. Vienas iš pradinių intelektinės nuosavybės pagrindimų yra požiūris, kad šios teisės yra prigimtinės natūralios teisės, gautos pridėdant darbą prie bendrų išteklių, tokių kaip antai gamta ar informacija. Asmuo, kuris kažką kurdamas pridėda pastangų, turi gauti teisę turėti ir valdyti tai, ką sukūrė savo darbu, arba, biblijiniais žodžiais tariant, „ką žmogus pasėjo, tą turi ir pjauti“. Šią nuosavybės teisės teoriją išplėtojo vienas iš prigimtinės teisės teoretikų Dž. Lokas. Jis teigė, kad kiekvienas žmogus yra savo kūno ir visų produktų, kuriuos sukūrė valdydamas savo kūną ir savo darbą, savininkas. Nors Lokas tiesiogiai nenagrinėjo intelektinės nuosavybės, pagal jo teoriją nuosekliai išeina, kad intelektinių pastangų dėka iš gamtos atkovojuama nauja informacija (pvz., naujas plieno grūdinimo metodas, naujas cheminis junginys ar pan.), todėl pastangas įdėjęs asmuo į ją turėtų įgyti (intelektinės) nuosavybės teises [15, p. 2–5].

Yra trys pagrindiniai argumentai prieš šį klasikinį intelektinės nuosavybės teisių pagrindimą [5]:

Pirmiausiai intelektinė veikla nėra kūrimas *ex nihilo*, o atvirksčiai – intelektiniai produktai yra paremti jau egzistuojančiu intelektiniu darbu, kurį žmogus gavo mokydamasis ir pan. Dar I. Niutonas, komentuodamas visuotinio traukos dėsnio sukūrimą, pabrėžė – nauji mokslo pasiekimai (tarp jų ir Niutono traukos dėsnis) sukurti „*stovint ant milžinų pečių*“ (angl. „*standing on the shoulders of giants*“), t. y. remiantis anksčiau gyvenusių mokslininkų intelektualiniais darbais.

Antra, griežtai vadovaujantis prigimtinių teisių argumentais, intelektinės nuosavybės teisės turėtų būti suteikiamos ne viso pagaminto objekto, o tik pridėtinės vertės, kuri sukuriama darbu, atžvilgiu, todėl reikėtų identifikuoti ir atskirti objekto ankstesnę ir pridėtinę vertes ir nustatyti intelektinės nuosavybės teisių ribas.

Trečias argumentas prieš nuosavybę kaip „prigimtine teisę į savo darbo vaisius“ yra tai, kad pagal šią teoriją intelektinė nuosavybė neturėtų suteikti teisių į visą kūrinio socialinę vertę, o tik į vertę, proporcingą darbui. Socialinė vertė priklauso nuo daugelio veiksnių (geografinės vietos, vietos ekonomikos, marketingo, rinkos konjunktyūros ir t. t.), kurie nėra tiesiogiai susiję su intelektualinio produkto kūrimu ir kūrėjo intelektiniu indėliu, dėl to teisė gauti tai, ką rinka galėtų duoti, yra greičiau visuomenės sukurta privilegija, o ne prigimtinė teisė. Vadovaujantis prigimtinių teisių teorija būtų nesąžininga, jei žmogus įgytų daugiau nei jo darbo pridėtinę vertę.

Ekonominė (utilitarinė) teorija

Ekonominė (utilitarinė) teorija yra iki šiol labiausiai dominuojanti intelektinės nuosavybės teorija šiuolaikinėse kapitalistinėse visuomenėse. Ši teorija ypač dominuoja bendrosios teisės tradicijos (anglosaksiškose) valstybėse. Ši teorija, remdamasi utilitarine etika, teigia, jog intelektinės nuosavybės teisinė apsauga yra būtina visuomenės gerovės augimo paskata, nes ji skatina kūrybiškumą ir inovacijas visos visuomenės labui [6, p. 21–23 ir 6, p. 10–16], t. y. intelektinės nuosavybės teisės yra ekonominė kūrybos paskaita.

Ekonominių paskatų teorija pripažįsta, jog intelektinių vertybių sukūrimas paprastai priklauso nuo didelių išteklių (finansinių ir / arba intelektinių), tačiau intelektinė nuosavybė gali būti lengvai ir už minimalius kaštus kopijuojama ar naudojama kitų asmenų. Nesant teisių į intelektinio darbo rezultatus, būtų sunku užkirsti kelią kitų asmenų nesąžiningam naudojimuisi intelektinėmis vertybėmis, prie kurių sukūrimo šie neprisidėjo, o tikėtis pakankamo savanoriško atlyginimo už tokį naudojimąsi yra naivu [13, p. 67–80].

Ekonominė teorija taip pat grindžiama prielaida, kad informacija be intelektinės nuosavybės laisvos rinkos sąlygomis (t. y. jos specialiai nesaugant) iš esmės negali būti civilinės apyvartos objektas, nes ji būtų nesąžiningai pasisavinama, platinama ir panaudojama, todėl reikalingas valstybės įsikišimas nustatant intelektinės nuosavybės teises [13, p. 73]. Ši prielaida pagrįsta trimis veiksmiais:

- dauguma investicijų į intelektinės nuosavybės kūrimą iš esmės yra fik-

suotos ir nepriklauso nuo rezultato (norimas rezultatas apskritai gali būti nepasiektas, nors investicijos padarytos);

- investicijos į intelektinę nuosavybę yra rizikingos, tai lemia technologinio ir kūrybinio proceso rezultatų neapibrėžtumą ir kūrybos bei inovacijų socialinės vertės reliatyvumas;
- informacijos nekonkurencingumas (galimybė ją naudoti neribotam subjektų skaičiui tuo pat metu bei informacijos kopijų lygiavertiškumas originalui) laisvos rinkos sąlygomis skatina neatlyginamą intelektinės nuosavybės naudojimą, kuris neskatina investuoti į naujos intelektinės nuosavybės kūrimą ir neleidžia atsiimti padarytų investicijų.

Be galimybės gauti atlygį už savo laiko, finansų ir intelektinių išteklių investavimą, kūrėjai neturės pakankamai ekonominių paskatų įsitraukti į kūrybinę veiklą, todėl intelektinės nuosavybės teisės, suteikdamos kūrėjui išskirtines nuosavybės teises, kurias jie gali naudoti kūrybinių rezultatų kontrolei ir taip susigrąžinti savo investicijas ar gauti ekonominę naudą, veikia kaip paskatos žmonėms įsitraukti į kūrybines / inovacines veiklas. Nesant intelektinės nuosavybės nebūtų paskatų investuoti dideles pinigų sumas ar dėti intelektines paskatas moksliniams tyrimams ir naujai informacijai kurti, dėl to sumažėtų mokslo ir technologinių inovacijų plėtra, ekonominis augimas ir sulėtėtų bendra visuomenės raida [18].

Ekonominė teorija taip pat pripažįsta ir neigiamą intelektinės nuosavybės teisių pusę. Intelektinės nuosavybės teisės apri-

boja esamos informacijos, kuri saugoma intelektualinės nuosavybės teisėmis, prieinamumą ir naudojimą, todėl turi neigiamą įtaką kūrybai ir inovacijoms ateityje (t. y. teisių galiojimo laikotarpiu). Tam, kad būtų galimos ateities inovacijos, pagrįstos dabar egzistuojančiomis žiniomis, ekonominė teorija pabrėžia intelektualinės nuosavybės galiojimo laiko atžvilgiu apribojimą ir intelektualinės nuosavybės išimtis (ypač socialiniams tikslams – savišvietai, mokslui etc.). Dėl šių priežasčių iš pirmo žvilgsnio grynai materialistinė, ekonominė teorija pabrėžia, kad intelektualinė nuosavybė neturi būti absoliuti, nes ji stabdytų socialinę ir technologinę pažangą [11]. Siekiant išvengti kūrybos ir inovacijų slopinimo, ekonominė teorija numato, kad intelektualinės nuosavybės teisės turėtų galioti tiek, kiek pakanka atgauti investicijas ir uždirbti adekvatų pelną, paskui intelektualinė nuosavybė turėtų tapti viešai prieinama ir laisvai panaudojama naujai kūrybai ir inovacijoms.

Grynai ekonominiu požiūriu intelektualinė nuosavybė dažnai suprantama kaip rinkos barjeras (teisėtas monopolis), leidžiantis intelektualinės nuosavybės teisių turėtojui apriboti konkurenciją tam tikros prekės ar paslaugos (kurios atžvilgiu galioja intelektualinės nuosavybės teisės) rinkoje. Kadangi monopolis (ypač ilgalaikis) sukelia socialiai nepageidaujamą rinkos koncentracijos efektą, norint išvengti ilgalaikių neigiamų socialinių padarinių, svarbiausios intelektualinės nuosavybės teisės – patentai bei autorių ir gretutinės teisės yra ribotos savo apimtimi ir galiojimu [18, p. 97–119].

Ekonominė teorija taip pat paaiškina intelektualinės nuosavybės teisių priklausomybę tuo atveju, kai kūryba ir inovacijos yra finansuojamos ir / ar kitaip remiamos kitų asmenų – šiuo atveju prioritetas teikiamas investicijoms ir paramai, be kurių nauja vertinga informacija nebūtų surasta, nes ekonominės intelektualinės nuosavybės teisės automatiškai suteikiamos finansuotojui ar rėmėjui (darbdaviui, užsakovui), laikant, kad autoriaus intelektualinis indėlis yra atlyginamas tam tikra ekonomine kompensacija (darbo užmokesčiu, honoraru).

Klasikinis argumentas, kritikuojantis ekonominę intelektualinės nuosavybės teisių teoriją, yra neekonominių kūrybos paskatų egzistavimas. Greta grynai ekonominių paskatų (kūrybos, siekiant gauti pelno ar pragyventi), kūrybos ir inovacijų paskatos dažnai yra asmeninės – pavyzdžiui, noras išgarsėti, kūrybos prestižas ir garbė, ar tiesiog psichologinio pobūdžio – kūryba vardan saviraiškos [15, p. 6–10]. Vis dėlto didžiama šiuolaikinės intelektualinės nuosavybės objektų yra ryškiai komercinio ir utilitarinio pobūdžio, o jų vertė matuojama ekonominėmis kategorijomis (pinigine kaina). Nepaisant to, dalis intelektualinės nuosavybės mokslininkų ir praktikų Lietuvoje nenoriai pripažįsta komercinį šiuolaikinės nuosavybės pobūdį, teikdami pirmenybę moraliniams ar net dvasiniams aspektams – tą iš dalies sąlygoja sovietinės intelektualinės nuosavybės teisės teorijos, kuri buvo grindžiama labiau neekonominėmis kategorijomis, reliktai. Neekonominius kūrybos ir inovacijų proceso aspektus intelektualinės nuosavybės teisės moksle pabrėžia asmenybės raiškos teorija.

Asmenybės raiškos teorija

Asmenybės raiškos teorija yra trečia klasikinė intelektinės nuosavybės teorija, teigianti, kad intelektinė nuosavybė yra asmens emanacija, o intelektinės nuosavybės sistemos (ir atitinkamai intelektinės nuosavybės teisės) yra skirtos išsaugoti asmens ir kūrybos sąsają [5]. Asmenybės raiškos teorija iš esmės pagrįsta asmens ir nuosavybės supratimu Hėgelio filosofijoje. Asmuo išreiškia savo teises į kūrybą, ją atskirdamas nuo savo būties. Laisvė kurti tokiu būdu yra asmens pagrindinė savybė ar net tikslas, nes ne asmenys (kiti objektai, išskyrus žmones) šios laisvės neturi. Paminėtina, kad pagal klasikinę asmenybės raiškos teoriją asmuo turi ir laisvę nekurti arba sunaikinti savo kūrybą (dar nesukurtą ar jau sukurtą). Dėl šių priežasčių intelektinė nuosavybė yra ypač artimai su asmeniu susijusi vertybė, kuri turi būti ypač saugoma.

Intelektinės nuosavybės teisės reglamentuojantys teisės aktai kontinentinės Europos valstybėse (ypač autorių teisių įstatymai) ilgą laiką pripažino asmeninį, lygiai kaip ir ekonominį, intelektinės nuosavybės teisių aspektą ir jam apsaugoti nustatė moralinių (neturtinių) teisių institutą. Moralinės teisės ypač išplėtos prancūziškoje *droit moral* doktrinoje. Jos yra asmeninės autorių ir kūrėjų teisės, kurios egzistuoja nepriklausomai nuo ekonominių teisių, iš esmės neatsiejamos nuo asmens ir yra saugomos net ir perdavus ekonomines teises į kūrinių kitiems [7, p. 289–291]. Skiriamos trys pagrindinės moralinės (neturtinės) intelektinės nuosavybės teisės – teisė į kūrinio autorystę, teisė į autoriaus vardą

ir teisė į kūrinio neliečiamybę. Kai kuriose valstybėse dar XX a. pradžioje buvo pripažįstama ir autoriaus teisė sunaikinti kūrinį.

Šiuolaikinėse intelektinės nuosavybės sistemose asmenybės raiškos teorijai vis dar atstovauja moralinės (neturtinės) intelektinės nuosavybės teisės, tačiau šios teisės daugelyje valstybių yra stipriai apribotos – ypač utilitarinių kūrinių (pvz., dizaino, architektūros kūrinių ar kompiuterių programų) atžvilgiu. Teisė į kūrinio neliečiamybę iš esmės netaikoma architektūros kūriniams, nes ji ribotų galimybes griauti ar perstatyti statinius net ir tais atvejais, kai to reikia dėl techninių priežasčių. Socialinis intelektinės nuosavybės teisių aspektas taip pat lemia visišką teisės sunaikinti kūrinį atsisakymą, nes tokia teisė yra socialiai nepriimtina ir pažeistų tiek visuomenės, tiek ekonominių teisių į kūrinių turėtojų interesus.

Silpniausia asmenybės raiškos teorijos dalis yra nuolat didėjantis socialinis intelektinės nuosavybės aspektas ir šios teorijos elitistinis pobūdis. Visuomenei nebūtų tikslinga nustatyti subjektyvinių nuosavybės teisių ir eikvoti bendrus socialinius išteklius joms ginti, jeigu toks institutas neatneštų atitinkamo socialinio gėrio. Vien kūrėjo asmenybės raiška nėra vertingas socialinis gėris visai visuomenei, juo labiau kad ji pabrėžia kūrėjo pranašumą kitų visuomenės narių atžvilgiu (t. y. elitizmą, kuris apskritai yra būdingas Hėgelio filosofijai). Dėl šių priežasčių asmenybės raiškos teorija praranda reikšmę šiuolaikinėse intelektinės nuosavybės sistemose, o anglosaksių teisės tradicijoje ja remiamasi minimaliai [3, p. 443–458].

Epistemologinė teorija

Epistemologinė teorija yra santykinai naujauja intelektualinės nuosavybės teisių teorija. Ji kildinama iš prigimtinių teisių teorijos, todėl iš esmės neprieštarauja prieš tai analizuotoms klasikinėms teorijoms. Epistemologinė teorija pabrėžia informacijos sklaidos užtikrinimą kaip svarbiausią intelektualinės nuosavybės funkciją. Intelektinės nuosavybės sistemos turi užtikrinti, kad:

- esama visuotinai prieinama informacija nebūtų nesąžiningai apropriuojama (pasitelkiant nuosavybės teises, prievolines teises ar techninės apsaugos priemones);
- intelektualinė nuosavybė numatytų adekvacias išimtis – objekto, galiojimo laiko ir nekomercinio naudojimo;
- intelektualinės nuosavybės teisės būtų suteikiamos tik atlyginant už kūrybą ir inovacijas ir suteikiant didžiausias galimybes pačiam autoriui / inovatoriui disponuoti savo teisėmis be tarpininkų pagalbos.

Epistemologinė teorija pabrėžia intelektualinės nuosavybės saugomos informacijos prieinamumą visuomenei ir naujai kūrybai / inovacijoms kaip svarbiausią intelektualinės nuosavybės apsaugos sąlygą. Intelektinės nuosavybės sistema turi skatinti informacijos atskleidimą ir sklaidą bei maksimaliai plėsti informacijos, prieinamos visuomenei, apimtį [10, p. 11].

Epistemologinė intelektualinės nuosavybės teorija tapo ypač populiari aiškinant intelektualinės nuosavybės vaidmenį žinių visuomenėje, nors teorijos pradininku galima laikyti Karlą Poperį [19]. Vienas iš pagrindinių moderniosios epistemologinės inte-

lektinės nuosavybės teorijos atstovų Harvardo ir Stanfordo universitetų profesorius Lawrence Lessig savo darbuose pažymi, kad intelektualinė nuosavybė žinių visuomenėje neišsaugojo tų socialinių tikslų, kuriems ji tarnavo industrinėje visuomenėje, nes intelektualinės nuosavybės teisių koncentracija skatino ženklų intelektualinės nuosavybės subjektinių teisių išplėtimą socialinio intereso sąskaita taip sutrikdant informacijos apykaitą ir kūrybą / inovacijas ateityje. Intelektinės nuosavybės subjektinių teisių išplėtimo procesas ypač paspartėjo per du paskutinius XX a. dešimtmečius ir pasireiškė tradicinių intelektualinės nuosavybės teisių išimčių apribojimu (pvz., asmeninės kopijos teisė buvo stipriai sumenkinta), pratęstais autorių teisių galiojimo terminais, sumažintais patentabilumo kriterijais (ypač elektroninės erdvės inovacijų, kompiuterių programų atžvilgiu), taip pat pasitelkiant technines ir prievolines teisių apsaugos priemones. Anot epistemologinės teorijos atstovų, dėl šių priežasčių iš esmės neišnaudojamas kūrybos ir inovacijų potencialas, kurį teikia elektroninė informacijos apskaitimo terpė [14, p. 181–183].

Savita epistemologinės teorijos atmaina yra socialinio planavimo ir kultūros plėtros teorija. Pagal šią teoriją intelektualinės nuosavybės teisės reikalingos tam, kad būtų skatinama demokratinės visuomenės kultūrinė ir technologinė plėtra, o ekstremali teorijos šaka apskritai teigia, kad intelektualinės nuosavybės teisės yra socialiai žalingas institutas. Remiantis šia teorija, pagrindinis veiksnys intelektualinės nuosavybės teisėms pripažinti yra ne vien ekonominis efektyvumas ar nauda, asmenybės raiška ar nuosavybės teisės, bet ir kultū-

rinės egzistencijos tobulinimas. Ši teorija kelia klausimą, ar intelektinė nuosavybė turi koncentruotis tik į autorių teisių savininko ekonomines teises, ar kartu privalo rūpintis socialinėmis inovacijomis ir / arba kultūrine plėtra, vykstančia taip pat ir dėl neteisėtų intelektinės nuosavybės objektų kopijų plitimo [22]. Be to, ekonominiai tyrimai rodo, kad neteisėtų intelektinės nuosavybės objektų kopijų paplitimas ilgainiui skatina teisėtą intelektinės nuosavybės naudojimą, todėl yra naudingas (ypač stambiams) intelektinės nuosavybės teisių turėtojams [19, p. 130–134].

Nemokamos intelektinės produkcijos ekonominio modelio pagrįstumą įrodo atviro kodo programinės įrangos judėjimo (angl. *Open Source Software movement*) sėkmė. Šio judėjimo pradininkai yra Linus Torvalds ir Richard Stallman, sukūrę Linux operacinę sistemą ir atvirąją licenciją, kurioje autorių teisės į programinės įrangos kodą panaudotos kaip programinio kodo „laisvės“, t. y. nepriklausymo konkrečiam subjektui priemonė. R. Stallman išpopuliarinta GNU Bendroji viešoji licencija (angl. *GNU – General Public License*) skirta sukurti aplinką, kurioje laisvai, be atlyginimo ir įprastų nuosavybės teisių keliamų suvaržymų galima dalytis inovacijomis. Taigi galima sakyti, kad intelektinės nuosavybės teisės atviro kodo programinės įrangos judėjime yra naudojamos ne tik ekonominei naudai gauti, bet ir siekiant plėtoti bendrąją kultūrą. Pastaraisiais metais Atviro kodo programinės įrangos judėjimo filosofija buvo išplėsta ir kitoms elektroninės kūrybos formoms, siekiant laisvo jų apsikeitimo, atsirado ir išplito Kūrybinių bendrumų (angl. *Creative Commons*,

www.creativecommons.com) iniciatyva, kuri siekia valdyti intelektinės nuosavybės teises taip, kad būtų užtikrintas laisvas arba kuo labiau supaprastintas priėjimas prie intelektinės nuosavybės teisių saugomos informacijos [14, p. 18–30].

Kitos intelektinės nuosavybės teisių teorijos

Be aptartų klasikinių ir moderniosios epistemologinės teorijos, yra ir smulkesnių ne tokių reikšmingų intelektinės nuosavybės teisių teorijų. Šios teorijos pabrėžia intelektinės nuosavybės funkcijas technologijų perdavimo (informacijos komercializavimo) procese. Intelektinės nuosavybės sistemos palengvina technologijų perdavimą per tiesiogines užsienio investicijas, bendras įmones ir licencijavimą, pavyzdžiui, intelektinė nuosavybė yra patogus intelektinių prekių formalizavimo ir ekonominio valdymo įrankis [10, p. 12].

Dar kiti teoretikai pažymi intelektinės nuosavybės vaidmenį užtikrinant inovacijų ekonominį efektyvumą. Nuosavybės teisių pripažinimas kūrybinėms pastangoms pateisinamas dėl to, jog tai skatina efektyvesnę išteklių naudojimą. Intelektinės nuosavybės efektyvumas atsiranda ta prasme, jog intelektinės pastangos visada siekia spręsti visuomenei svarbius klausimus mažiausiais kaštais ar net yra tiesiogiai skiriamos kaštams mažinti [18, p. 31–59].

Šiuolaikinis intelektinės nuosavybės instituto supratimas ir jo savybės

Formalioju požiūriu intelektinė nuosavybė dažnai suprantama tiesiog kaip subjektyvios asmeninės nuosavybės teisės.

Toks intelektualinės nuosavybės supratimas koncentruojasi į teises, suteikiamas autoriams už jų kūrybinių ar intelektualinių pastangų rezultatus. Teisiniame kontekste nuosavybė apibrėžia ne konkretų objektą, bet asmens ir objekto santykius, atitinkamai intelektualinė nuosavybė suteikia savininkui teises, kurios gali būti įgyvendinamos santykiyje su jo ar jos kūrybinės ar intelektualinės veiklos rezultatu, ir kurios leidžia kontroliuoti, kaip kiti asmenys naudosis atitinkamą kūrybinės ar intelektualinės veiklos rezultata [4, p. 2].

Analizuojamos intelektualinės nuosavybės teisių filosofinės teorijos yra vertingos tiek visapusiškam intelektualinės nuosavybės instituto supratimui, tiek bendram jo interpretavimui. Visos teorijos sutinka su išskirtine intelektualinės nuosavybės instituto socialine reikšme visuomenės technologinei ir kultūrinei raidai ir pripažįsta, kad netinkamas šio instituto aiškinimas gali turėti itin neigiamų socialinių padarinių. Apibendrinant visas aptartas teorijas, intelektualinė nuosavybė turi būti suprantama kaip kompleksinis socialinis institutas, skirtas reguliuoti naujos vertingos informacijos (intelektinės nuosavybės objekto) kūrybą, apsaugą ir apsaugą, arba – reguliuoti informacijos socialinę apytaką, užtikrinant autoriaus-išradėjo, teisių turėtojo ir visuomenės interesų pusiausvyrą.

Intelektinės nuosavybės teisėms, kaip kompleksiniam institutui, yra būdingos šios dimensijos ir socialinės funkcijos (darnus jų derinys):

- Antropologinė dimensija – intelektualinė nuosavybė yra žmogaus intelektualinio darbo vaisius; informacija, kuri nepriklauso nuo žmogaus inte-

lekto, pavyzdžiui, informacija apie faktus, gamtos dėsnius ir pan., dėl šios priežasties nelaikoma intelektualine nuosavybe; intelektualine nuosavybe taip pat nelaikoma informacija, kuri nėra išreikšta ir negali būti suvokta bei ontologizuota intelekto pagalba.

- Ekonominė dimensija – išimtinės subjektinės teisės į informaciją yra tam tikras ekonominis atlygis autoriui už jo intelektualinę ir ekonominę indėlį į naujos vertingos informacijos sukūrimą; teisių priklausomybė lemia ir ekonominės investicijos į jų sukūrimą.
- Epistemologinė dimensija – nauja informacija yra civilizacijos pamatas; visa nauja informacija sukuriamą išimtinai remiantis ilgalaikę žmonijos patirtimi – civilizacijos informacija; apskritai žmogaus intelektas funkcionuoja tik dėl to, kad civilizacijos sukurtas, susistemintas ir perduodamas neišmatuojamas kiekis informacijos; būtina suvokti, jog žmonių civilizacija yra tiesiogiai priklausoma nuo esamos informacijos perdavimo ir naujos informacijos kūrimo – informacijos socialinės apytakos mechanizmo; šiuo požiūriu bet koks intelektualinės nuosavybės, kaip informacijos socialinės apytakos mechanizmo, sutrikimas reikštų civilizacijos stagnaciją, kultūrinę ir technologinę atsilikimą.
- Kultūrinė ir technologinė dimensija – intelektualinė nuosavybė bendruoju požiūriu apima tiek informaciją, kuri atlieka kultūrinę, dvasinę funk-

ciją, tiek racionalią technologinę informaciją; dėl šios priežasties intelektinei nuosavybei nenustatomi jokie racionalumo kriterijai (racionalumo negalima paimti su vertinimu – funkcinė informacijos prigimtimi), per intelektinę nuosavybę išreiškiamas žmogaus kūrybingumas, žmogaus sąmonės laisvė, o religiniu požiūriu – žmogaus dvasia.

- Utilitarinė dimensija – intelektinė nuosavybė kaip informacija turi būti vertinga, naudinga visuomenei (ekonominė, techninė ar dvasinė reikšmė), skatina asmens tobulėjimą, visuomenės technologinę ir kultūrinę raidą.
- Asmeninė dimensija – intelektinė nuosavybė, kuriama individo, yra asmens laisvės, asmenybės ar net būties išraiška.

Ne visos konkrečios intelektinės nuosavybės teisės realiai turi visas pirmiau minėtas teorines bendrąsias savybes. Apskritai iš daugeto šiuolaikinės intelektinės nuosavybės teisių tik dvi tradicinės ir tarpautiniu mastu pripažįstamos intelektinės nuosavybės teisės yra tiesiogiai susijusios su naujos informacijos kūrimu – dvi seniausios ir visuotinai pripažįstamos intelektinės nuosavybės teisės – autorių teisės ir patentai. Atsižvelgiant į Lietuvos teisės sistemos specifiką, reikia pažymėti, kad su kūryba ir inovacijomis taip pat glaudžiai susijusios gretutinės teisės bei pramoninio dizaino teisės, kurios daugelyje užsienio valstybių nėra išskirtos kaip atskiri institutai (pvz., daugumoje bendrosios teisės tradicijos valstybių autorių teisės apima ir tai, kas Lietuvoje suprantama kaip gretuti-

nės teisės, o pramoninis dizainas laikomas viena iš patentų rūšių). Likusios intelektinės nuosavybės teisės, kaip antai – prekių ženklai, firmų vardai, geografinės nuorodos, etc. iš esmės yra subjekto, prekės ar paslaugos diferencijavimo instrumentai, o ne kūrybos ir inovacijų plėtros socialiniai mechanizmai. Dėl šios priežasties autorių teisėms ir patentams turi būti teikiamas prioritetas kitų intelektinės nuosavybės formų atžvilgiu, pavyzdžiui, neregistruojamos autorių teisės į anksčiau sukurtą kūrinių yra viršesnės oficialiai įregistruoto prekės ženklo (kuriame panaudoti ankstesnio kūrinio elementai) atžvilgiu. Autorių teisių ir patentų teisių faktinis lygis (registracijos ir gynimas) parodo ir konkrečios visuomenės ar valstybės kūrybiškumo ir inovatyvumo lygį.

Intelektinės nuosavybės teisių teorijų reikšmė teisėdarai ir teisei aiškinti

Minėta, kad intelektinės nuosavybės teisių filosofinės teorijos yra svarbios visapusiškam intelektinės nuosavybės instituto supratimui ir bendrai jo interpretacijai. Nors istoriškai intelektinės nuosavybės teisių institutas nuo jo atsiradimo stipriai pakito (labai keitėsi ir objektas, ir teisių subjektai, ir teisių turinys), tačiau intelektinės nuosavybės instituto socialiniai tikslai – užtikrinti visuomenės technologinę ir kultūrinę raidą iš esmės išliko nepakitę ir šiandien – globalios socialinės-ekonominės konkurencijos sąlygomis – yra kaip niekada aktualūs. Visose intelektinės nuosavybės teorijose, ypač ekonominėje teorijoje ir epistemologinėje teorijoje, kurios

dominuoja išsivysčiusių Vakarų valstybių intelektinės nuosavybės teisės jurisprudencijoje, šie tikslai yra ypač pabrėžiami, jais remiamasi sprendžiant teisės spragas, nustatant teises naujų objektų atžvilgiu. Paminėtina, kad intelektinės nuosavybės teisių reglamentavimas elektroninėje erdvėje apskritai labai atsilieka nuo gyvenimo poreikių, todėl intelektinės nuosavybės socialinių tikslų suvokimas ir tiesioginis intelektinės nuosavybės teisių principų taikymas yra ypač aktualus. Nukrypstant nuo intelektinės nuosavybės teisių socialinių tikslų arba juos interpretuojant neteisingai (pvz., suteikiant prioritetą ekonominiams autorių teisių turėtojų interesams) visuomenei gresia kultūrinė ir technologinė stagnacija [1, p. 633–690].

Deja, Lietuvoje gausu atvejų, kai įstatymų leidėjas ar teismai prioritetą teikia siauriems ekonominių tarpininkų interesams, o ne visuomenės ar autorių / išradėjų interesams. Tą lemia didelė intelektinės nuosavybės teisių koncentracija šiuolaikinėje visuomenėje, ypač teisių į audiovizualinius kūrinius, kompiuterių programas, muzikos įrašus srityse. Teisių turėtojai, kurie dažniausiai yra ekonominiai autoriaus ir vartotojo (visuomenės) tarpininkai ar antstatinės organizacijos (pvz., kolektyvinio administravimo asociacijos) siekia be saiko didinti pelną ir pajamas iš intelektinės nuosavybės teisių, neatsižvelgdami į visuomenės ir autorių interesus [7, p. 292–293]. Tokių teisių turėtojų tikslas yra ne visuomenės pažanga, o absoliučios ir neriboto galiojimo intelektinės nuosavybės teisės, leidžiančios nedideliam ratui subjektų uždirbti monopolinius pelnus. Siekiant šio tikslo iš esmės spekuliuojama

intelektinės nuosavybės teisių išimtinumu, pažeidžiamumu, autorių gynimu, net atvira falsifikuojami autorių teisių pažeidimų duomenys, finansuojamos plataus masto lobistinės kampanijos [4, p. 113–114]. Per pastaruosius du dešimtmečius, prisidengiant autorių ir išradėjų gynimu ir intelektinės nuosavybės teisių prioritetu, taip pat pasinaudojant įstatymų leidėjo ir teismų intelektinės nuosavybės instituto žinių trūkumu, intelektinės nuosavybės teisėdara ir teisės aiškinimas aiškiai pakrypo visuomenės interesams priešinga linkme: pavyzdžiui, autorių teisių termino pratęsimas visuomenei ir autoriams neatnešė jokios naudos, tačiau užkirto kelią kultūros ir švietimo plėtrai ir užtikrino tik teisių turėtojų ekonomines pajamas iš kūrinių, prie kurių sukūrimo jie visiškai neprisidėjo. Geriausiai tą iliustruoja J. Joyce (Uliso autorius, kuris mirė dar 1941 metais) autorių teisių atvejis Airijoje, kai dėl teisių pratęsimo 1998 metais teisių turėtojai sustabdė valstybinę J. Joyce jubiliejaus šventę, viešus kūrinių skaitymus ir t. t. Galiausiai prireikė specialaus Airijos įstatymų leidėjo įsikišimo, vėl apribojusio autorių teises [17, p. 127–171]. Autorių teisių išimčių ribojimas, besąlygiška techninių priemonių apsauga, taip pat tuščios laikmenos mokėsčiai labai pabrangino ir suvaržė viešąją prieigą prie kūrinių ir techninės informacijos (ypač viešosiose bibliotekose, universitetuose), apmokestino vartotojus, kurie apskritai nesinaudoja intelektinės nuosavybės teisėmis [9]. Pažymėtina ir tai, kad teismų praktikoje kaip argumentai įsitvirtina abstrakčios intelektinės nuosavybės teisių pažeidžiamumo ir teisių išimtinumo (prioriteto teisių turėtojams) kategori-

jos, nepagrįstos nei įrodymais, nei įstatymu, nei doktrina (pvz., civilinėje byloje *LATGAA v. Trajektorija* (3K-3-4/2008) teismas, aiškindamas ATGTĮ 78 straipsnio 3 dalyje numatytą galimybę kolektyvinio administravimo asociacijoms priteisti didesnę žalos atlyginimą, argumentavo, kad „įstatymo leidėjas, nustatydamas atsakingai asociacijai teisę į ATGTĮ 78 straipsnio 3 dalyje tris kartus didesnę atlyginimą, siekė suteikti galimybę kuo veiksmingiau ginti pažeistas autoriaus teises, atsižvelgdamas į autorių teisių specifika ir jų didelį pažeidžiamumą“).

Visa tai rodo, kad įstatymų leidejui ir teismams yra nepažįstamos ar menkai pažįstamos intelektinės nuosavybės teisių filosofinėse teorijose pabrėžiamos vertybės, šiurkštinė intelektinės nuosavybės instituto samprata ir šio instituto socialinės dimensijos.

Intelektinės nuosavybės teisės teisėdara ir jos aiškinimą būtina gražinti į filosofinę doktriną, o ne siaurais pelno siekiančiais lobistiniais interesais pagrįstas vėžes, nes esama padėtis (intelektinės nuosavybės teisių turėtojų pelno interesų prioritizavimas) lemia technologinę ir kultūrinę stagnaciją, o ji ypač skausmingai gresia Lietuvai.

Išvados

1. Intelektinės nuosavybės teisių teorijos yra ypač svarbios suprasti intelektinės nuosavybės institutą ir vienodai aiškinti, t. y. intelektinės nuosavybės teisėdarai ir teisei taikyti.

2. Visos svarbiausios intelektinės nuosavybės teisių teorijos pripažįsta intelektinės nuosavybės teisių instituto lemiamą reikšmę visuomenės technologinei ir kultūrinei raidai, kuri pasiekama suderinant teisių turėtojų (privatų) ir visuomenės (viešąjį) interesus.
3. Dominuojančios ir svarbiausios intelektinės nuosavybės teisių doktrinos Vakarų jurisprudencijoje yra ekonominė ir epistemologinė – abi aiškiai pabrėžia intelektinės nuosavybės teisių ribojimo visuomenės naudai būtinybę.
4. Naujausia intelektinės nuosavybės teisėdara pasaulyje ir Lietuvoje nukrypo nuo doktrinos, kartu pažeidė autoriaus, teisių turėtojo ir visuomenės interesų pusiausvyrą, sukėlė reakcinę (siaurais interesais grįstą) teisėdarą ir teisės aiškinimą, kurie destabilizuoja intelektinės nuosavybės teisės institutą.
5. Lietuvoje intelektinės nuosavybės teisės teisėdaroje ir ją aiškinant išgalintys abstraktūs teisių išimtinumo ir pažeidžiamumo bei autorių teisių prioriteto argumentai yra aiškiai ydingi ir nepagrįsti doktrina. Nepriimtini ir reakciniai pasiūlymai, visiškai apribojantys intelektinės nuosavybės teises.
6. Siekiant išnaudoti intelektinės nuosavybės teises visuomenės socialinei ir ekonominei pažangai, intelektinės nuosavybės teisės teisėdara ir jos aiškinimas turi remtis doktrina, derinti teisės turėtojų ir visuomenės ekonominius bei epistemologinius interesus, net ir tais atvejais, kai teisės formaliai yra pažeidžiamos.

LITERATŪRA

1. Carlaw, K.; Oxley, L.; Walker, P.; Thorns, D.; Nuth, M. (2006). Beyond the Hype: Intellectual Property and the Knowledge Society (Knowledge Economy). *Journal of Economic Surveys*, 20 (4).
2. Cohen, W. (1996). Empirical Studies of Innovative Activity. In P. Stoneman (ed.): *Handbook of the Economics of Innovation and Technological Change*. Oxford: Basil Blackwell.
3. Cornish, W. R. (1999). *Intellectual Property – Patents, Copyright, Trade Marks and Allied Rights*. London Sweet & Maxwell.
4. Cornish, W. R. (2004). *Intellectual Property: Omnipresent, Distracting, Irrelevant?* Oxford University Press.
5. Drahos, P. A. (1996). *Philosophy of Intellectual Property*. Aldershot: Dartmouth.
6. Merges, R. P.; Menell P. S.; Lemley M. A. (2003). *Intellectual Property in the New Technological Age*. Third edition. New York: Aspen.
7. Dusollier, S.; Lucas, A., Pouillet, Y. (2005.) *Droit d'auteur et protection des œuvres dans l'univers numérique – droits et exceptions à la lumière des dispositifs de verrouillage des oeuvres*. Larcier: Paris: Larcier.
8. Dutfield, G.; Suthersanen, U. (2008). *Global Intellectual Property Law – Commentary And Materials*. Edward Elgar Publishing.
9. EU background document. Fair Compensation for Acts of Private Copying. http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/levy_reform/index_en.htm
10. Fitzgerald, A.; Fitzgerald, B. (2004). *Intellectual Property in Principle*. Sydney: Thomson Lawbook.
11. Foray, D. (2004). *The Economics of Knowledge*. Cambridge, MA: MIT Press.
12. Integrating Intellectual Property Rights and Development Policy. Report of the Commission on Intellectual Property Rights (CIPR). London, September 2002. <http://www.iprcommission.org>
13. Landes, W. M.; Posner, R. A. (2003.) *The Economic Structure of Intellectual Property Law*. Harvard University Press.
14. Lessig, L. (2002). *The Future of Ideas: The Fate of the Commons in a Connected World*. New York: Vintage Books.
15. Merges, R. P.; Menell P. S.; Lemley M. A. (2003). *Intellectual Property in the New Technological Age* Third Edition. New York: Aspen.
16. Mizaras, V. (2008). *Autorių teisė (1 tomas)*. Vilnius: Justitia.
17. Rimmer, M. Bloomsday: Copyright Estates and Cultural Festivals. *Scripted*. Vol. 2, Issue 3, September 2005.
18. Scotchmer, S. (2004). *Innovation and Incentives*. Cambridge, MA: MIT Press.
19. Thumm, N. (2000). *Intellectual Property Rights: National Systems and Harmonisation in Europe*. Heidelberg, New York: Physica-Verlag.
20. Vaišvila, A. (2004). *Teisės teorija*. Vilnius: Justitia.
21. Žilinskas, V. J.; Kasperavičius, P.; Kiškis, M. (2007). *Intelektinė nuosavybė ir jos teisinė apsauga: vadovėlis aukštojioms mokykloms*. Klaipėda: KU.
22. Watson, B. (1999). Philosophies of Free Software and Intellectual Property. *Rev. 5, 1999*. <http://www.ram.Org/ramblings/philosophy/fmp/free-software-philosophy.html>

DOCTRINES OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

Mindaugas Kiškis

S u m m a r y

The article revises traditional historically significant, as well as modern philosophical doctrines of intellectual property rights. The author methodically surveys the social goals and purpose of intellectual property rights, reviews the impact that philosophical doctrines have on intellectual property legislation and interpretation thereof. Natural rights, economic

(utilitarian) and personhood doctrines are analyzed in greatest detail, alongside with the modern epistemological doctrine. The interpretation and criticism of all principal doctrines is provided. The author argues that lack of understanding of philosophical underpinnings causes improper interpretation and application of the law, violates the delicate balance

of the authors, rightholders and social interests. This situation causes groundless subjective judgment, especially in cases when attempting to fill-in legislative gaps or decide over the social relationship not directly regulated through the statutory legislation. The intellectual property doctrine shall be the basis for evaluating new initiatives on regulating intellectual property rights by ensuring that long-term sustainable socio-economic development goals are taken into consideration. The article concludes that

unsubstantiated motives of exclusivity and vulnerability of intellectual property rights, as well as prevailing of copyright over the social interest, which have been creeping into the intellectual property case law are unjustified and lack doctrinal support. Parallel to this, reactive proposals to dispose of the intellectual property rights altogether are equally unacceptable. Case law shall resort to doctrinal base when deciding difficult cases and where legislative clarity is lacking.

Īteikta 2009 m. sausio 9 d.

Priimta publikuoti 2009 m. rugsėjo 9 d.